

О.І. Ісаєва

А.С. Бориневич: невідомі сторінки життя вченого

Висвітлено життя й діяльність відомого вченого демографа, статистика, економіста, організатора і керівника статистичних і демографічних досліджень, педагога, громадського діяча А.С. Бориневича в час його заслання до Східного Сибіру. Здійснено аналіз його листів цього періоду до рідних. Дана оцінка його роботи над самовдосконаленням та обраних ним шляхів самоосвіти.

А.С. Бориневич

Одеський вчений, статистик, демограф та економіст Антон Самійлович Бориневич (1855-1946) є визначною постаттю в історії не тільки вітчизняної, але й світової науки. Його наукові дослідження з демографії та

статистики суттєво вплинули на формування нових засад становлення й реорганізації державного управління економічним розвитком південних регіонів, створення статистичних установ, формування демографічної політики на теренах Херсонської, а згодом і Одеської губерній [1]. Маючи неабиякий хист до спостереження і глибокі аналітичні здібності, він спрямував їх на упорядкування різних сфер життєдіяльності поселенських структур. Наукові розробки А.С. Бориневича активно реалізувались у місцевій політиці завдяки його вмінню згуртувати активних і небайдужих до власного міста спеціалістів. Його наукова діяльність мала продовження в роботі плеяди під-

готовлених та вихованих ним науковців, до числа яких гідно увійшли й четверо його дітей [2].

Серед багатьох питань, що розглядалися при вивченні життєпису одеського вченого, питання, пов'язані з причинами й наслідками дворічного заслання до Східного Сибіру на початку його кар'єри, згадуються в низці публікацій [4, 6, 8]. Нещодавно предметом уваги дослідників стали деякі листи А.С. Бориневича періоду його заслання. Завдяки дослідженням І.М. Озерянської [8], були висвітлені політичні причини заслання вченого та його побут у цей період. Дана робота відкрила одну з завіс життя українського вченого. Але досі відсутній аналіз процесу становлення в цей період А.С. Бориневича як науковця. Тому метою даного дослідження є вивчення впливу заслання і мотивів до самовдосконалення, що виникли внаслідок цього важкого життєвого випробування. Для досягнення мети в роботі поставлено такі завдання: дослідити соціальний стан Антона Бориневича безпосередньо перед засланням, опрацювати листи майбутнього вченого до рідних та інші матеріали стосовно арешту і заслання, виділити з досліджуваного матеріалу дані,

що свідчать про розвиток особистості Антона Бориневича та шляхи його самовдосконалення, висвітлити процес формування його наукових інтересів, проаналізувати реакцію майбутнього вченого на важкі життєві випробування, визначити роль заслання до Східного Сибіру в його подальшому житті.

Об'єктом даного дослідження є процес особистісного та наукового становлення Антона Бориневича, а предметом виступає висвітлення подій у час заслання майбутнього вченого до Східного Сибіру в період 1879-1891 рр.

Початок наукової кар'єри А.С. Бориневича складався непросто. Майбутній вчений з дитинства виявляв інтерес і хист до математики. Він був вихідцем з незаможної багатодітної сім'ї, тому рано став самостійним. Після навчання в Рішельєвській міській гімназії [4] він без відома батьків поступив у 1877 р. на фізико-математичний факультет Новоросійського університету. Здібного і старанного студента, який відзначався живим інтересом до наук і високою відповідальністю у виконанні навчальних завдань, професори запитали з перших днів навчання. Фінансової підтримки з боку батьків він не мав, тому одночасно з навчанням в університеті працював вчителем математики й креслення в Одеському технічно-залізничному училищі [5], де проробив понад два роки аж до арешту. За цей час Антон Бориневич виявив себе ініціативним, обізнаним, вмілим, справедливим вчителем, який з ентузіазмом працював над вдосконаленням навчального процесу, приймав активну участь у суспільному житті закладу. Багато знайомих та співробітників дивувались його швидкому кар'єрному зростанню, але відмічали, що він безумовно на це заслугував. За свідченням батьків, характеристику «в сорочці народився»

Антон Бориневич чув від оточуючих неодноразово [7, арк. 5]. Окрім навчання і праці він реалізовував себе і в культурно-масовій роботі – був актором численних благодійних вистав, виявляючи неабиякий талант перевтілення. Рідня почала радити йому приділяти більше уваги акторському мистецтву та обрати акторство професією. Та майбутній вчений вважав саме роботу на вчительській ниві покликанням свого життя [7, арк. 1]. У цей період Антон Бориневич як старанний і здібний педагог був відзначений по службі та делегований представником від училища на з'їзд з питань освіти, а в березні 1879 р. був обраний педагогічною радою в помічники начальника училища. Згодом його кандидатуру кілька разів одностайно пропонували на посаду начальника училища, від якої Антон Бориневич відмовлявся [7, арк. 8, 21]. Пізніше він зазначить в одному з листів, що ці роки були найкращими в його житті [7, арк. 5], хоча закінчились вони несподівано: «з приймальної міністра, як член з'їзду, потрапив до в'язниці» [7, арк. 8].

Кінець 70-х рр. XIX ст. відзначався активним рухом революційно налаштованої молоді. У цей період в Одесі проводилися масові арешти серед осіб, пов'язаних з революційними гуртками [8]. У зв'язку з російсько-турецькою війною 1877-1878 рр., в Одесі за рішенням царського уряду було оголошено військове положення. Будь-які політичні виступи й акції проти влади мали бути жорстоко припинені військовими силами за наказом Одеського генерал-губернатора Едуарда Тотлебена [6]. Сам Е. Тотлебен був людиною реакційних політичних переконань. Враховуючи, що Антон Бориневич не тільки мав активну громадянську позицію, але й вельми цікавився будь-якими соціальними проце-

сами, він підпав під нагляд поліції. У травні 1879 р. за рішенням суду А. Бориневича виключено з другого курсу університету і відправлено в заслання до Східного Сибіру. Привертає до себе увагу той факт, що строк заслання для Антона Бориневича за розпорядженням № 495 від 31 травня 1879 року Генерал-губернатора графа Е. Тотлебена не було визначено [5].

Наскільки психологічно важким для обдарованої молоді людини стало несподіване заслання, свідчать численні листи батькам і рідним, а також щоденник вченого. У той же час ці документи дозволяють детально простежити етапи вибору Антоном Бориневичем справи свого життя в критичних умовах.

У заслання Антон Бориневич попав фактично без пред'явлення обвинувачень. В одному з перших листів з в'язниці він зазначав, що «...не скоїв ніякого злочину та вважаю, що все вирішиться найближчим часом». Стосовно мотивів арешту він, як свідчать його листи до рідних, почав здогадуватись тільки згодом [7, арк.1]. По-перше, він повідомив рідних, що на власні очі бачив папери, за якими його було ув'язнено, з єдиним мотивуванням – «політична неблагонадійність»; а поліція ще на початку арешту повідомила батькам, що сина заслали «за якийсь слово». По-друге, учений до кінця життя був упевнений, що став жертвою інтриг та заздрощів, з якими часто стикаються талановиті та справедливі вчителі. По-третє, він припускав ще дві можливі причини засудження; однією з них була одиниця, яку він поставив на екзамені з математики сину пристава Михайловської дільниці [7, арк.5], а іншою було знайомство з товаришем по гімназії народним учителем Вере, який згодом став політичним в'язнем [7, арк. 8].

Засудження було настільки безпідставним та невмотивованим, що навіть директор департаменту поліції Косаговський, за свідченням А.С. Бориневича, був уражений, що арештантам оголосили ні причин їх ув'язнення, ні місця заслання.

Коли арештантам повідомили, що їх буде вислано до Східного Сибіру, Антон Бориневич почав будувати плани подальшого життя та особистісного самовдосконалення. Не зважаючи на побоювання, що зі своїм слабким здоров'ям йому не вижити в сурових кліматичних умовах, і душевні страждання щодо своєї невинуватості, він ще на початку дев'ятимісячного шляху до місця заслання зважає усі можливі засоби заробітку. Він планує зосередитись на кресленні та землемірстві, бажає потрапити в місцевість з заводами, будівництвом, соляними промислами.

Антон Бориневич примирився з невідворотністю заслання і сприйняв це як реальність, яку вирішив використати для розвитку власної особистості. Він продовжує цікавитись проблемами освіти й у кожному листі розпитує рідних не тільки про новини «свого» училища, але й про долю всіх технічних училищ Одеси [7, арк.13].

Він аналізує свої негаразди і виокремлює з них позитивні моменти – наприклад: «ніщо не впливає на людину в розумовому відношенні так, як пересування та сумлінна праця» або «була б можливість працювати, іншими словами, була б робота, дозволили б працювати, а вже я, Ви знаєте, не майстер лінуватися» [7, арк.7]. Попри невизначеність найближчого майбутнього, він налаштований оптимістично: упевнений, що згодом досягне ще більших успіхів, бо на засланні буде менше розваг, а отже, більше часу для вправ. Антон Бориневич планує в Сибіру ре-

тельно підготуватися до університетських екзаменів на звання вчителя гімназії, а якщо кар'єра вчителя у зв'язку з засланням стане неможливою, то він знайде іншу справу життя [7, арк.10].

Примирившись з засланням як своїм реальним життям, він починає його організовувати. У кожному з перших листів Антон Бориневич благає рідних вислати йому оригінали документів про освіту, бо арештанти, які не мають свідчень про вищу освіту або дворянського статусу, проходять довгий багатомісячний етап у кайданах. Він прохає рідних обов'язково вирішити його боргові і грошові питання. Це свідчить про його схильність до порядку в усіх сферах свого життя.

А.С. Бориневич жалкує, що його відірвали від роботи, від посади, порушили права його особистості і власності. Взагалі його листи цього періоду містять багато роздумів з теорії і практики дотримання прав особистості та правових відносин у державі [7, арк.8].

Майже в кожному посланні додому Антон Бориневич утішає близьких, запевняючи, що він тільки розпочинає своє життя і ще встигне здійснити кар'єру, може навіть кращу. Кожен його лист містить прохання до рідних вислати йому сімейну фотокартку, що свідчить про велику любов до них.

У час свого ув'язнення та заслання найбільшою втратою Антон Бориневич вважав неможливість читати книжки та розв'язувати задачі. У деяких тюрмах етапу дозволялось читати, але тільки визначені книги за складеним реєстром, якого вченому, на його превеликий жаль, не надавали [7, арк. 4]. У в'язниці Вишнього Волочка він звернувся з проханням про грифельну дошку, грифель, математичні книги, Євангеліє на німецькій мові та словник, але й це прохання не задо-

вольнили. Тому дні, проведені у в'язниці, Антон Бориневич вважав втраченими «самим найдурнішим чином» [7, арк. 5]. Згодом йому було дозволено отримати з дому деякі книги. Учений одразу просить батьків вислати йому наукову літературу, один перелік якої свідчить про дивовижно широкі життєві та наукові інтереси цієї молодого людини: «Вищий аналіз Штурма, Логарифми, Фізика Гано, Диференціали і Інтегралі Сомова, Алгебра Давидова, усі книжки, що знайдете, з геометрії (в буквальному сенсі, не виключаючи маленьких для народних шкіл), Посібник для машиністів Текштрема, Посібник для вивчення німецької мови Олендарфа з ключем до нього, Німецький словник Шмідта (великий словник у 4 томах не треба, він поганий), Геометрію на німецькій мові і Фізика Мюллера на німецькій мові... Додавлю ще Аналітичну геометрію Клепша, також на німецькій мові... Купіть Cours des calculs par Bertrand... Для вдосконалення французької купіть будь-який роман Поль-де-Кока... Мало не забув, додайте Землемірство і Нівелювання (Нижча Геодезія) Андреева.» В іншому листі він просить вислати «Аналітичну Геометрію і, якщо можливо, Нову Геометрію Ярошенка» [7, арк. 22].

Швидше за все, Антон Бориневич мав на увазі наступні видання: Штурм Ш.Ф. Курс анализа (1863); Гано А. Практический курс физики (1862); Сомов И.И. Об интегралах алгебраических иррациональных дифференциалов с одной переменной (1841); Давидов А.Ю. Начальная алгебра (1866); Текштрем Н.О. Руководство для железнодорожных машинистов (1872); Bertrand J. Cours de calcul différentiel et intégral (1864); Ярошенко С.П. Вступительная лекция по аналитической геометрии (1871); Ярошенко С.П. Начала новой геометрии (1873) та ін.

З іноземних мов Антон Бориневич приділяв найбільшу увагу вдосконаленню володіння французькою [7, арк. 6].

Два місяці інтелектуального голу до виснажили Антона Бориневича. Отримавши, нарешті, жадану літературу, він передав свій захват у черговому листі до батьків: «...накинувся на книги, і прямо пожираю; днів 8 пройшло після від'їзду, а я прочитав книг 5 об'ємистих» [7, арк.11].

З листів А. Бориневича можна зробити також висновок про його потяг до спостереження за всім, що його оточує, до класифікації отриманого матеріалу, характеристики й опису всього, що відбувається навкруги. Так, він ретельно характеризує географічну місцевість, яку спостерігав на шляху до заслання [7, арк.12], намагається зробити первинний аналіз економічного стану регіонів (згодом саме в цій галузі А.С. Бориневич стане одним з найавторитетніших спеціалістів свого часу) та прогнозує специфіку їх заселення в майбутньому, що свідчить про появу в нього інтересу до демографії.

Перебування в тюрмах, як він зауважив, дало йому можливість дослідити стан різних тюрем настільки, щоб мати змогу здійснити їх порівняння, визначити якості й недоліки кожної, щоб урешті підняти питання про їх вдосконалення [7, арк.11]. Звичайно, це не було серйозним наміром Антона Бориневича, але теж характеризує його як майбутнього вченого-дослідника. Він досить часто звертався до жартів, і не тільки в листах, щоб підбадьорити рідних. Тонкі завуальовані жарти пізніше мали місце навіть у його серйозних наукових працях. Його розмовна і писемна мова вельми насичена народними прислів'ями, приказками, цитатами з класичних творів, віршів, пісень, майбутній вчений наводить рядки з Біблії,

зокрема Псалтирі, та інших релігійних творів. Слід особливо відмітити, що вчений був дуже релігійною людиною, про що говорять і листи, і щоденники, і спогади сучасників.

Один з його листів свідчить про неабияку обізнаність Антона Бориневича в основних принципах політичної економії [7, арк.15]. Учений активно цікавився всіма політичними новинами, уважно вивчав пресу, яка потрапляла до його рук. У час ув'язнення він почав грати в шахи, зауважуючи, що подає великі надії, а згодом це «чарівне заняття» постало для нього аналогом вирішення математичних задач, яким він вельми захоплювався [7, арк.12].

Тільки через дев'ять місяців після свого арешту А.С. Бориневич дістався місця призначення свого заслання – міста Верхоленськ Іркутської губернії, де, за його твердженням, йому доведеться «переробляти себе та свої потреби». З перших днів після прибуття Антон Бориневич почав знайомитися з містом, його специфікою і звичаями, намагався оцінити його економічний стан та визначити перспективи власного заробітку. Він сфокусувався на столярній і ковальській справі, також збирався в перспективі зайнятися литтям свічок (що згодом визнав нерентабельним) та вигонкою смоли [7, арк. 21, 22]. Неодноразово здобував заробіток малярством, а після прибуття нового адміністративного заслання, який виявився слюсарем, разом з товаришами почав будувати слюсарню майстерню, де взяв на себе теслярні роботи та всі грошові підрахунки. До праці він підходив творчо, брав на себе виготовлення вивіски та інструментів, застосовуючи не тільки вміння кресляра, але й творчий підхід, «естетичну жилку», тому був прозваний товаришами «художником». Разом з іншими засланнями він взявся за облаш-

тування загальної їдальні у Верховенську. З її відкриттям Антон Бориневич почав більш-менш стабільно харчуватись, відвідував лікаря, виконував його рекомендації – все це сприяє поліпшенню його здоров'я [7, арк.31].

Протягом заслання він намагався залучитись до будь-якої роботи, отримуючи задоволення від самого процесу праці. В одному з подальших листів з'являється батькам, що, уникаючи бездіяльності, мав намір проситись до Ахалтекінської експедиції під командування Скобелева [7, арк. 29].

На поселенні він отримав більше можливості читати й займатися наукою, але зауважував, що його дуже відволікають думки про рідних, про свою подальшу долю та неабияк підірване здоров'я [7, арк. 21]. Свій розпорядок дня вчений описує так: «з 8-ми ранку до 11 займаюсь математикою, потім до обіду німецькою, після обіду читаю щось легке годин до 4, після цього вивчаю філософію, потім знову німецька, погуляю трішки, увечері читання і нарешті віддаю дух свій у руки Божі». У цей же час учений переймається проблемами пошуку нестандартного вирішення математичних завдань, акумулює власні ідеї стосовно розвитку нижчої математики. Свій сталий розклад життя Антон Бориневич змінював тільки заради заробітку. У засланні вчений дуже сумує без своєї улюбленої справи багатьох років – вчителства.

Нарешті, 3 березня 1881 р. Антону Бориневичу повідомили в поліцейському управлінні жадану звістку про звільнення. Зворотна дорога зайняла близько трьох місяців, і 24 травня він прибув у Харків, визначений йому для проживання під наглядом поліції [8].

Із спогадів дочки вченого Зої Антонівни Бориневич-Бабайцевої дізнаємось, що два роки заслання стали для

її батька його «університетами» [4]. Як можна судити з вищевикладеного, Антон Бориневич приділяв багато часу й уваги самоосвіті, що дало йому змогу в подальшому стати ученим-економістом, у той же час він все своє життя не полишав викладацької діяльності. У Харківській губернії він продовжив сумлінно працювати вчителем, а згодом, як нагороду за старанність, отримав дозвіл на зустріч з сім'єю на різдвяні свята [5].

У цей час Антон Бориневич захоплювався дослідженнями з земської статистики. Пізніше, у 1883 р., він був змушений залишити викладацьку роботу, бо влаштувався працівником у Сумському повіті Харківської губернії, де з ентузіазмом почав займатися збором та аналізом статистичної інформації. Ці дослідження настільки захопили молодого вченого, що стали предметом його наукової діяльності протягом усього подальшого життя [2].

Через рік сумлінної праці Антона Бориневича призначають керівником статистичної служби Богодухівського повіту Харківської губернії, де в 1886 р. за його редакцією виходить «Статистико-економічний опис Богодухівського повіту» [3]. Науковці того часу високо оцінили цю працю, написану живою й захоплюючою мовою, яка привнесла «багато нового і цікавого в галузі дослідження російського села» [1]. Згодом фахівці визнали цю працю фундаментом подальшої науково-дослідної діяльності А.С. Бориневича.

Висновки. У даній статті вперше досліджено матеріал, що дозволив узагальнити передумови, ймовірні причини та фактори формування наукового світогляду А.С. Бориневича. Осмислюючи сам факт арешту і сприйнявши його як дійсність, Антон Бориневич саме в цей період зосере-

дився на самоактуалізації свого наукового майбутнього. Реалізм заслання не зміг порушити цілісну структуру особистості молодій людині, і навіть у найскрутніші періоди життя він зберіг чіткість мислення та здатність зосередитись на головному. Тісний зв'язок з родичами також мав позитивний сенс, оскільки був значною моральною підтримкою й одночасно джерелом інтелектуального сприяння самоосвіті. А релігійний світогляд забезпечив міцний фундамент для моральної стійкості в час ув'язнення та заслання. У контексті вищевикладеного, дане за-

слання постало визначальним фактором становлення А.С. Бориневича як майбутнього вченого, про що свідчить проаналізований епістолярний матеріал, який відображує універсалізм наукових інтересів Антона Бориневича, його наполегливість і цілеспрямованість у досягненні поставлених перед собою завдань.

Автор завдячує головному зберігачу Одеського історико-краєзнавчого музею Ірині Михайлівні Озерянській за консультування в час дослідження епістолярної спадщини відомого українського вченого.

1. *А.С. Бориневич* // Одесский листок – № 56. – 27 февраля 1915. – С. 2.
2. *Богаченко А.О., Можаровський В.І.* Визначний статистик А.С. Бориневич / А.О. Богаченко, В.І. Можаровський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1970. – № 4–5. – С. 166–169.
3. *Бориневич А.С.* Сборник статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду / Антон Самуилович Бориневич. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1886. – 184 с.
4. *Гридин В.* Літописці нашого краю / В. Гридін // Комсомольська іскра – № 94 (4180). – 9 серпня 1969. С. 2-3
5. *ДАОО.* – Ф-Р-129, оп.1. спр. 96.
6. *Одесса 1878:* две схватки // *Вечерняя Одесса* – № 231 (4566). – 8 октября 1988. – С. 4.
7. *ОИКМ.* – Инв. № Д–4437/1–40. – Письма Бориневича Антона Самуиловича - политического ссыльного с этапа и из ссылки в Иркутскую губернию в 1879–1881 гг. 40 писем на 96 листах.
8. *Озерянская И.* Молодые годы статистика А. С. Бориневича / И. Озерянская // *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею* – № 7. – 2009. С. 30–41.
9. *Статистик Бориневич* // *Вечерняя Одесса* – № 202 (4537). – 31 августа 1988. – С. 3.

Одержано 21.05.2012

О.И. Исаева

А.С. Бориневич: неизвестные страницы жизни ученого

В статье освещена жизнь и деятельность будущего известного ученого демографа, статистика, экономиста, организатора и руководителя статистических и демографических исследований, педагога, общественного деятеля А.С. Бориневича во время ссылки в Восточную Сибирь. Осуществлен анализ писем к родным в данный период ссылки. Дана оценка его работы над самосовершенствованием и выбранных путей самообразования.